

Grünhut Zoltán – Bodor Ákos
KOZMOPOLITA EURÓPA ÉS A MÁSSÁG

Absztrakt

Jelen tanulmány egyrészt feleleveníti a kozmopolita Európa ideáját, vagyis Ulrich Beck és Edgar Grande azon koncepcionális törekvését, amellyel új, társadalomelméletileg megalapozott, modernizációs háttérrel adtak az Európai Unió (EU) újragondolásának, másrészt empirikusan is megvizsgálja, hogy vajon az európai társadalmak mennyire állnak készen erre a kozmopolita fordulatra. Az írás első része áttekinti a kozmopolita Európa elképzelését, kettős perspektívában: egyfelől a késő modernitás tendenciáinak és folyamatainak, másfelől az EU fennálló politikai konstellációjának lencséjén keresztül. A tanulmány második része empirikus adatelemzés keretében, komparatív módon vizsgálja, hogy különböző európai társadalmak mennyiben követik azt a késő modern gondolkodásmódot, amely egy kozmopolita fordulat előfeltétele lehet. Eredményeink szerint Kelet-Európában, köztük Magyarországon, javarészt nem tapasztalható ilyen szemléletváltás – az emberek hiába érzik európaiaknak magukat, más ez az azonosulás, mint az EU észak- és nyugat-európai tagállamaiban.

Kulcsszavak: Európa; európaiság; kozmopolitizmus

Bevezetés

Jelen írás kettős céllal készült. Egyfelől feleleveníti az Ulrich Beck és Edgar Grande (2007) nevéhez köthető kozmopolita Európa koncepció néhány alap gondolatát. Ennek az ad rendkívüli aktualitást, hogy az elmélet tizenöt évvel ezelőtt válaszul született, mégpedig az Európai Unió (EU) egy olyan, akkor egyáltalán nem nyomasztó dilemmájára, amely mára végképp kiélesedett: több vagy kevesebb Európát akarunk? Szuperállam születik vagy a nemzetek visszaveszik az irányítást az EU felett? Beck és Grande jó előre megértették e probléma gyökerét, mégpedig azért, mert nem egyszerű politikai kérdésként fogták fel azt, hanem átfogó modernizációs kihívásként. Képes-e Európa lépést tartani a késő modern fordulattal vagy be- és elzárkózik a gyötrődve vajúdo klasszikus modernitásba? Mivel Beck és Grande szerint kiút csak a kozmopolita Európa lehet e dilemmából, így az írás második része arra vállalkozik, hogy empirikusan megvizsgálja: vajon Európa társadalmi készen állnak-e egy ilyen kozmopolita szemléletváltásra? Komparatív elemzésünket az European Values Study legújabb adathullámán végeztük. Noha a tanulmányban erre többször visszatérünk majd, már a bevezetőben fontosnak tartjuk leszögezni: a késő modernitással szükségessé váló kozmopolita fordulat nem etikai indíttatású. Egy új gondolkodási formát követő egyéni és társadalmi tudás (megismerésmód), illetve ahhoz kapcsolódó praxishalmaz (interszubsjektív, azaz emberek közötti, valamint szubsjektív, tehát természeti, tárgyi, dologi, jelenségbeli entitásokhoz való viszonyulás) kialakítása válik indokolttá. Mégpedig aktív részvétellel, mind az egyén, mind a társadalom szintjén. A késő modernitás tehát tanulásra készlet.

Európa válaszúton

Hogy milyen Európában szeretnénk élni, arról többféle elképzelésünk lehet. Elsősorban attól függ ezen egyéni vélekedés tartalma, hogy milyen értelemben tartjuk európaiaknak magunkat, másképpen fogalmazva: milyen értékfundamentumokra épül európaiságunk (Grünhut, 2020a). Az tehát önmagában nem feltétlenül beszédes, hogy mennyire tudunk azonosulni Európával. Maga az Európai Unió (EU), annak intézményrendszere (polity), közpolitikai stratégiája és struktúrája (policy), hatalomgyakorlási módja (politics) semmiképpen sem azonos azzal az Európa-ideával, amivel többé vagy kevésbé azonosulunk. EU-szkeptikus és pro-EU egyének ugyanúgy érezhetik európaiaknak magukat, illetve saját érzés- és eszmeviláguk szerint erősen kötődhetnek az általuk alkotott Európa-ideához (annak szubjektíven elképzelt és elbeszélt múltjához, jelenéhez, jövőjéhez). A hangsúly tehát sokkal inkább az európaiságon van, vagyis azon, kinek mit jelent európaiaknak lenni.

Nem lehet elvitatni senkitől a maga európaiságát, annak megfelelő Európa-ideáját, valamint azt a politikai szándékát, hogy az EU-tól ezen érzelmi-eszmei meggyőződés képviselését kívánja. Látni kell azonban, hogy e szubjektív viszonyulások az integráció szempontjából két végpont között mozognak: több vagy kevesebb integráció. Egy zéróösszegszerű játszma vagy-vagy kérdése itt a dilemma. Európai Egyesült Államok vagy Nemzetek Európája? Mi legyen az Európa-projekt finalitása, azaz célokhoz kötött távlati kifutása? Az Európa-tanulmányok diszciplínájának szinte valamennyi elméleti megközelítése e dualista koordinátarendszeren belül marad (vö.: Arató, 2019). A leíró (funkcionalista, institucionalista, kormányközi) koncepciók és az előíró (föderalista, normatív hatalmi és posztstrukturalista) értelmezések egyaránt. Egyetlen teória kínál alternatívát a vagy-vagy útvesztőjével szemben: ez pedig a Beck és Grande (2007) nevéhez köthető kozmopolita Európa. Említett szerzők szerint Európa és nemzetállamiság nem zárják ki egymást, amennyiben a szuverenitás (hatalomgyakorlás) és autonómia (önállóság) fogalmait újragondoljuk, mégpedig modernizációs társadalomelméleti összefüggésben.

Beck és Grande azt mondják, az EU és tagállamai előtt álló válaszút valójában nem az, hogy az integráció tovább mélyül-e vagy elakad (esetleg szétesik). Sokkal inkább az, Európa képes-e megfelelően reagálni a jelen sürgető kihívására. Egész pontosan felismeri-e azt, hogy új modernizációs korszakhoz érkezünk: a klasszikus és a késő modernitás küszöbhatárán állunk. Ulrich Beck harminc évvel ezelőtt kezdett értekezni a késő modernitás közeledtéről (lásd: Beck, 1992; 1998). Mindig is hangsúlyozta: nem lesz világos kezdete e fordulatnak, ugyanakkor a strukturális és társadalmi tendenciák magukban rejtik, már 1990 óta fokozódóan előrevetítik egy átfogó változás eshetőségét. Beck (Beck et al., 1994), Giddens (1990), Lash (1999) és Bauman (2000) is összefüggő dinamikákat azonosítottak ennek kapcsán. Szerintük adott egy szédületesen gyorsuló globalizáció, amely mindenféle áramlásokat indít el a világban. Emberek, áruk, szolgáltatások, információk, innovációk és technológiák, ideológiák, életmód-stílusok, de ugyanígy különféle veszélyek és fenyegetések, például ökológiai kihívások, járványok, terrorizmus, energiafüggőség, fake news stb. áramlik feltartóztathatatlanul szerte a világban, elérve bármilyen lokális közegbe (Giddens, 1999). E globalizációs tendenciákra a helyi struktúráknak (formális [szervezeti és jogi formájú] valamint informális intézményeknek [kulturális normáknak,

szokásoknak, konvencióknak]), illetve az adott közeg népességének (kollektív és egyéni szinten egyaránt) reagálni kell. E reakciók bár különbözőek lehetnek, a generatív mechanizmusuk mégis összecsengő, ami miatt globális szinten kibomlani látszik azokból egyfajta egységesülő trend, intézményi absztrakció (Beck, 1999). A hagyományos, adott lokális térben érvényes minták és narratívák emiatt elveszítik referenciaértéküket. Az emberek elkezdik felülvizsgálni a rutinszerű vélekedéseiket (magukról, másokról, különféle dolgokról és jelenségekről, magáról a világról vallott nézeteiket), valamint az azokra alapozott praxisaikat (Beck, 2006). Nem tudják többé stabil referenciákhoz kötni ezen eszméiket és cselekvési formáikat. Amit valaki mintaszerű iránymutatásként fogad el a társadalomban, azt más megkérdőjelezhetőnek tartja. Ezért a társas érintkezések kockázatosává válnak. Egyedi megoldásokra van tehát szükség e bizonytalanságok leküzdéséhez és az interakciók vállalásához. Ez elindít egy individualizációt (reflexív és kritikai önalakítás), ami új gondolkodásmódot hív életre (Grünhut, 2019a). Nem a referenciákhoz viszonyított, s ilyen értelemben kívülről tekintett (állandó racionális összehasonlításokban jelentéseket nyerő) magam és magunk lesz az egyén szemléletének középpontjában többé. Helyüket átveszi a belülről, azaz szubjektíven formált én és mi. E perspektívaváltás kettős következménnyel jár. Egyrészt a hagyományos minták és narratívák még inkább kiüresednek, ami a kockázatokat felsűrűsíti. Másrészt az én és mi mint cselekvő szubjektumok fel- és elismerik mások (más egyének és kollektívák) másságát. Nincsenek érvényes referenciák, amelyek a mássághoz normatív jelentést vagy racionális értékmérést kapcsolnának. A más egyszerűen csak más, amelytől nincs miért megkülönböztödni, hiszen attól nem válik önmagával azonosabbá az individuális én vagy a kollektív mi. A késő modern önmeghatározás tehát valamiért történik, amit létre kíván hozni, s nem valamivel szemben, amit el akar távolítani (Grünhut, ma.). Önmagából kibomló, egyre meg-megújuló lehetőségei vannak ennek a folyamatos azonosságtudat-alkotásnak, amelyet a másik az elismert (célként elfogadott), s nem az eldologiasított (eszközként használt) másságával ösztönöz.

A szuverenitás és az autonómia fogalmát tehát azért kell újragondolni a késő modernitás korában, mert itt már nem az a lényeg, hogy valamilyen kivételes referencia szerint exkluzív módon meghatározott magam és magunk saját hatáskörben és önállóan cselekedni tudjunk, mások beleszólása nélkül, a partikuláris céljaink megvalósítása végett. Sokkal fontosabb az, hogy én és mi bírjunk a készség és képesség azon kompetenciájával, amely alapján érdemben válaszolhatunk a mindenkit érintő kihívásokra, mégpedig olyan formában, ami helyben (mi nekünk) adekvát és globálisan (másoknak) is előnyös (Beck & Grande, 2007). Efféle kölcsönös és összefüggő, de nem uniformizált globális reakciókat követel tehát a késő modernitás a politikai közösségektől, amelyek mindannyian összetartoznak. S éppen ezért a kozmopolita Európa nem az irányelvek szerint, fentről, intézményileg egységesíteni, valamiféle szuperállamba összekovácsolni próbált, hanem az alulról szerveződő, civil részvétel és összefogás eredményeként alakuló, különbözőségeket és kölcsönösségeket egyaránt tiszteletben tartó társadalmakat és struktúrákat integrálja. Mégis miként? Elsősorban úgy, hogy a klasszikus modernitásban érvényes vagy-vagy logika helyett, a késő modern mind-mind elvét kínálja reflexív és kritikai intézményrendszer által, de persze csak akkor, ha ugyanezt a késő modern gondolkodásmódot kö-

vető cselekvők (egyének és kollektívák) aktívan részt vesznek az EU ilyesféle átalakításában (Grünhut, 2019b). Láttuk fentebb, a késő modern tendenciák arra készítetik az egyéneket, hogy hagyják el a kiüresedő referenciákat, s kapcsolódjanak be szubjektivitásuk folyamatos alakításába, amely során számtalanszor tapasztalni fogják önmaguk legbensőbb énjét és legváratlanabb idegenségét. Aki saját maga másságához nyitottan tud viszonyulni, az mások másságát is elfogadja majd, s így a társas érintkezések kockázatait képes lesz kezelni. Az önalakítás cselekvőkészsége pedig elkerülhetetlenül magával hozza a társadalmi, természeti, tárgyi, s intézményi közeg formálását is, benne az EU konstruálását. A kozmopolita Európa nem egy kívánt ideális állapot, hanem egy progresszív folyamat (Grünhut, 2020b). Nincsenek kitűzött végcéljai (mit kell csinálni), csak megvalósítási módjai (hogyan kell csinálni). A kozmopolita Európa egy örökös cselekvő mozgás a mind-mind logikája szerint, illetve e haladás állandó reflexív és kritikai felülvizsgálata.

Beck és Grande már tizenöt évvel ezelőtt úgy érveltek, hogy az EU választ el elé érkezett, ahonnan háromfelé lehet továbbmenni. Az egyik út a lassú dezintegráció és szétesés, ami akkor következik be, ha a vagy-vagy szemlélet radikalizálódása miatt a neoliberais szuperállami törekvések és a felerősödő nacionalista-populista nemzetállami válaszok szétfeszítik az EU-t (lásd: Brexit, illetve kelet-európai nacionalizmusok, különösen Magyarországon és Lengyelországban). A másik opció az elhúzódnó stagnálás, ami tulajdonképpen integrációs benuulás a tagállami érdekkellentétek ismétlődő kiújulása, illetve csupán átmenetileg működőképes, kompromisszumos megoldása következtében. A harmadik alternatíva pedig a kozmopolita fordulat, amely az egyre gyarapodó és mind inkább visszatorzított késő modern tendenciákra adott egyetlen adekvát válasz – Beck és Grande szerint. Ennek dacára ma, a 2021-es esztendő végén még mindig a fent említett választás körül kering az EU – leginkább a dezintegráció és a stagnálás között. De vajon mindez azért történik, mert az európai társadalmakra egyáltalában nem jellemző a kozmopolita európaiság?

Létezik-e kozmopolita európaiság? A vizsgált probléma azonosítása

Sem azt nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a késő modernitás korában élünk, sem azt, hogy az EU kozmopolita entitásként funkcionál. Mindettől függetlenül a kérdés nem lényegtelen, miszerint az európai társadalmakra jellemző-e vagy sem a kozmopolita európaiság. Az előző fejezetben úgy érveltünk, hogy a kozmopolita szemléletváltás alapja a késő modern mind-mind logika elfogadása, illetve egy annak megfelelő individuális gondolkodásmód kialakítása. Ez nem egy etikai fordulat, hanem egy ontológiai szemléletváltás (Giddens, 1990). A késő modern tendenciák következtében kialakuló referencianélküliség ontológia bizonytalansággal tölti el az egyént. A hagyományos mintákra és szemantikákra alapozott, tradicionális narratívákat követő rutinok többé nem teszik lehetővé megismerési és viselkedési sémák alkalmazását. A létezés értelmezésének horgonypontjai eloldódtak. Nem erkölcsi megfontolásból tehát, hanem a saját gondolkodásmód egyedi újrateremtése, annak tanulási szükséglete miatt kényszerül reflexív és kritikai felülvizsgálatra az egyén. Ki fog neki referenciákat adni, ha nem ő saját magának? E folyamat során az egyén a késő modern mind-mind logika három alapelvét fogadja el (vö.: Rorty, 1989). Egyrészt a pán-relációs összetartozást, miszerint minden mindennel összefügg, s az én

benne él ebben a társadalmi, természeti, tárgyi, dologi, érzelmi-eszmei összefüggéshalmazban. Másrészt az anti-reprezentációt, vagyis azt, hogy nem emberi entitások nem reprezentálnak semmit, csak az egyének adnak – prezentálnak – különböző jelentéseket. Végezetül pedig az esszenciaellenességet, minek értelmében, ha minden jelentés szubjektív, akkor semmi sem válhat Igazsággá, csak igazságosság van, vagyis szubjektív vélekedések konszenzusa. E három alapelv tudatos elfogadásával a késő modern egyén azért válik kozmopolita szemléletűvé, merthogy számára a másság elválik a mássághoz csatolt hagyományos – negatív – jelentésektől. E kozmopolita viszonyulás tehát nem pusztán tolerancia. Lényegesen több annál, hiszen az én folyamatos önalakítása során aktív bevonódással fordul a mássághoz, mint olyan nem-énhez, amely impulzusokkal segíti az egyén legbensőbb énjének és legszemélyesebb idegenségének közös, egyidejű formálódását. Azért nem kapaszkodik többé külső referenciákba a késő modern egyén, mert a mássággal való érintkezés állandó mozgásban tartja az én-teremtő szubjektivitását – a magam megszűnik. A másságot tehát nemcsak passzívan megtűri a késő modern mind-mind logikáját követő szubjektum – bizalommal fogadja, együttérzéssel, törődéssel gondol vele, szolidárisan észleli, nyitottsággal kezeli azt.

Amikor tehát azt kérdezzük, hogy az európai társadalmakra jellemző-e vagy sem kozmopolita európaiság, akkor azt vizsgáljuk, hogy az érintett országok lakossága egyrészt milyen mértékben azonosul Európával (európainak érzi-e magát?), másrészt miként viszonyul a mássághoz (bizalommal, elfogadással-toleranciával, szolidaritással és nyitottsággal, azaz befogadással fogadja-e a másságot?).

S mindezt európai társadalmakkal szemben indokolt kérdésként megfogalmazni, s nem csak az EU tagállamok vonatkozásában, merthogy a kozmopolita európaiság tisztában van azzal, akik ma az Európán kívüli mások, azok holnap már az európai mi részei lehetnek. Ahogy az egyén része mind az én, mind az idegen, úgy Európa esetében sincs bent és kint. S persze Európa kapcsán sem egy magasabb erkölcsiségű civilizációs küldetésről van szó a késő modern kozmopolitizmus fordulatával. A kozmopolita Európa nem megtéríti vagy felvilágosítja, s aztán beolvasztja a barbár vagy primitív másokat. Egyszerűen integrálni igyekszik e társadalmakat a különbözőség és kölcsönösség párhuzamos elismerése és tisztelete mellett, amennyiben az érintett társadalmak alulról szerveződve, aktív civil részvétellel áttérnek a késő modern szuverenitás és autonómia politikai gyakorlatára.

Az Európához való kötődés és a mássághoz való viszonyulás összefüggései

A tanulmány következő részében egy nemzetközi kérdőíves felmérés adatai alapján azt vizsgáljuk, hogy az európai kötődés, az Európával való érzelmi azonosulás vajon mennyire jár együtt a mássághoz való viszonyulás olyan jellemzőivel, mint a bizalom, a szolidaritás, az elfogadás (tolerancia) és a befogadás (nyitottság). Elméleti megközelítésünk világos normatív álláspontot jelöl ki: az európaiság, az Európához való kötődés nem jelenthet mást, mint a szélesen értelmezett másság aktív elismerését. Empirikus vizsgálatunk célja ennek az elméleti elvárásnak az ellenőrzése különböző európai társadalmakat vizsgálva. Amennyiben a kozmopolita európaiság alapelvei érvényesülnek, akkor azt várhatjuk, hogy egy adott országban minél erőteljesebb a lakosság körében az európai kötődés, annál szélesebb rádiuszú a bizalom, a szolidaritás, az elfogadás és a befogadás.

Elemzésünket az European Values Study (EVS) 2017-es felmérésének adatai alapján mutatjuk be. Az EVS egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely 1981-től kezdődően nyújt különböző adatokat az európai országok jellemző társadalmi értékeiről, politikai és közéleti preferenciáiról, percepcióiról, ideáiról (European Values Study, n.d.).¹

Elsőként azt vizsgáljuk, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján milyen jellemzőket mutatnak az egyes országok az Európához való érzelmi kötődés tekintetében. Ehhez a következő kérdést használjuk a kérdőívből: „Az emberek különbözőképpen vélekednek önmagukról és a világhoz való viszonyukról. Meg tudná nekem mondani ennek a kártyának a segítségével, hogy mennyire érzi magát közel a következőhöz?” – „Európához”²

A válaszlehetőségek egy négyfokú skálán állnak rendelkezésre: 1 – „nagyon közel”; 2 – „közel”; 3 – „nem nagyon közel”; 4 – „egyáltalán nem közel”. Az elemzés során az eredeti skálát megfordítottuk, így a nagyobb érték magasabb fokú Európával való azonosulást fejez ki. Az 1. táblázat a különböző országokban mutatja az Európához való azonosulás mértékét.

1. táblázat: Az Európával való azonosulás országonkénti sorrendje (átlag)

	N	átlag	95 %-os konfidencia intervallum	
Norvégia	1122	3,20	3,16	3,24
Németország	2170	2,98	2,95	3,02
Szlovákia	1432	2,98	2,95	3,02
Románia	1613	2,90	2,86	2,95
Lengyelország	1352	2,90	2,86	2,94
Svájc	3174	2,86	2,83	2,88
Ausztria	1644	2,83	2,79	2,87
Spanyolország	1209	2,82	2,78	2,87
Csehország	1811	2,81	2,78	2,85
Magyarország	1514	2,81	2,77	2,85
Szlovénia	1075	2,80	2,75	2,84
Izland	1624	2,78	2,74	2,81
Dánia	3362	2,76	2,73	2,78
Montenegró	1003	2,76	2,70	2,81
Franciaország	1870	2,75	2,71	2,79
Svédország	1194	2,74	2,70	2,78
Portugália	1215	2,72	2,67	2,77
Bulgária	1558	2,71	2,67	2,75
Finnország	1199	2,66	2,62	2,71
Bosznia-Hercegovina	1724	2,65	2,60	2,69
Litvánia	1448	2,61	2,57	2,65
Horvátország	1487	2,59	2,55	2,63

¹ A 2017-es EVS felmérésben összesen 34 ország szerepel, ebből 31 adatait használjuk. Azerbajdzsán, Örményország és Grúzia nem szerepel az elemzésünkben.

² A kérdésközpont további itemeket is tartalmaz, ezek a következők: „az Ön falujához vagy városához”; „a régiójához (járáshoz, megyéhez)”; „Magyarországhoz”, „a világhoz”.

Észtország	1304	2,57	2,53	2,61
Hollandia	2404	2,55	2,52	2,58
Olaszország	2277	2,46	2,43	2,50
Egyesült Királyság	1788	2,27	2,23	2,31
Szerbia	1499	2,24	2,20	2,28
Észak-Macedónia	1117	2,24	2,18	2,29
Fehéroroszország	1548	2,09	2,05	2,13
Albánia	1435	1,94	1,89	1,98
Oroszország	1825	1,78	1,74	1,82

*Megjegyzés: A számítások gweight súlyok használatával történtek
Forrás: szerzői szerkesztés az EVS 2017-es adatfelvétele alapján*

Az 1. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a vizsgált társadalmak nagy részében a lakosság viszonylag szorosan kötődik Európához. Ez alól csak a sorrend végén található kelet-európai, nem EU tagországok jelentenek kivételt. A legmagasabb átlagértéket az egyébként nem EU-tag Norvégia éri el, de a szintén Unión kívüli Svájc is az élbolyban van. Legfontosabb megállapításunk mindenesetre az, hogy a legerősebb európai kötődést mutató társadalmak között egyaránt találhatunk nyugati és északi EU tagállamokat, amelyek már régebb óta részei az Uniónak, valamint kelet-európai, poszt-socialista, később csatlakozott országokat is. Ugyanez a heterogenitás mutatkozik a sorrend hátsóbb részein is.

A következőkben az Európával való érzelmi azonosulásnak az egyes társadalmak szintjén megfigyelt sajátosságait a mászághoz való viszonyulással összefüggésében vizsgáljuk. Jelen tanulmány empirikus elemzése a mászághoz való viszonyulást négy dimenzióban vizsgálja, melyek a következők:

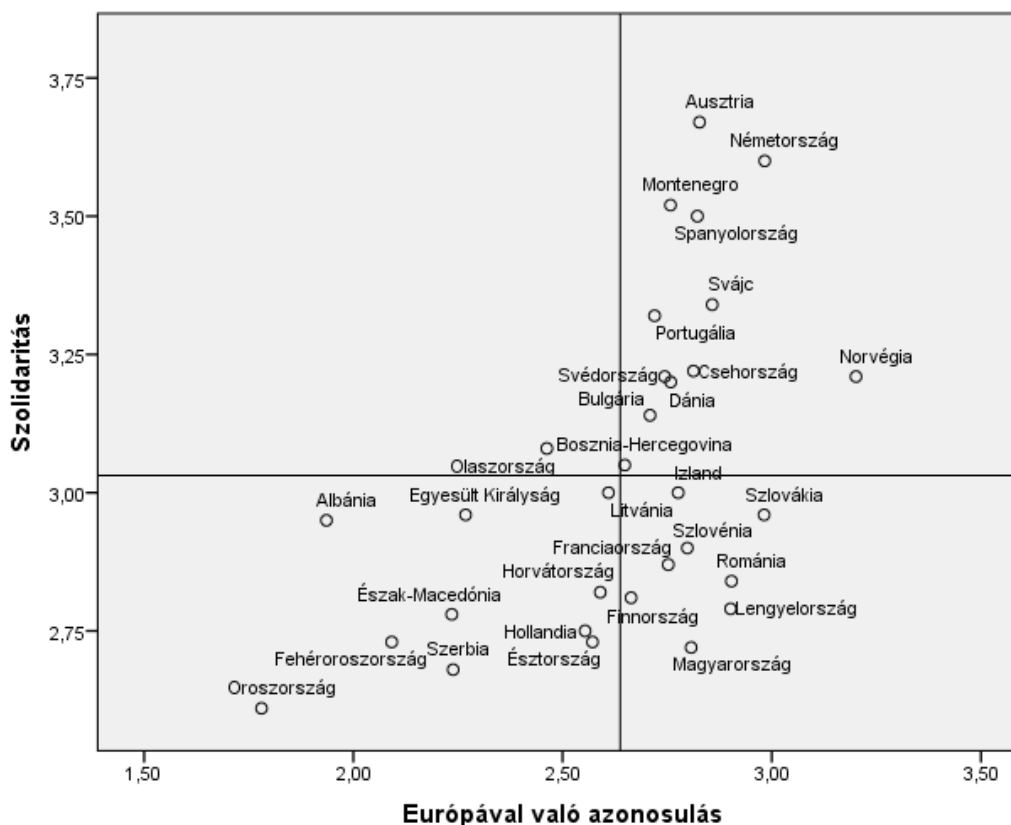
- szolidaritás,
- bizalom,
- elfogadás,
- befogadás.

A mászághoz való viszonyulás első vizsgált aspektusa a szolidaritás. Ezt a következő kérdőív-elem felhasználásával mértük: „Mennyire foglalkoztatják Önt a következő emberek és csoportok életkörülményei:”

- a) „A szomszédságában élők,”
- b) „Az Ön régiójában élők,”
- c) „Az Önnel egy országban élők,”
- d) „Az európaiak,”
- e) A világban élő minden ember.”

A válaszadók egy ötfokú skálán fejezhetik ki a véleményüket, ahol: 1 – „igen nagyon”; 2 – „nagyon”; 3 – „bizonyos fokig”; 4 – „nem olyan nagyon”; 5 – „egyáltalán nem”. Az elemzés során a skálaértékeket megfordítottuk, így a nagyobb érték jelzi az erőteljesebb szolidaritást, majd az öt változó összevonásával, s egyszerű átlagolásával létrehoztunk egy összetett indikátort. (Az egyes országok értékeit tartalmazó táblázat az 1. sz. mellékletben található.) Az 1. ábrán a szolidaritás és az európai kötődés összefüggését láthatjuk az egyes országok tekintetében.

1. ábra: Az európai kötődés és a szolidaritás országonkénti összefüggései

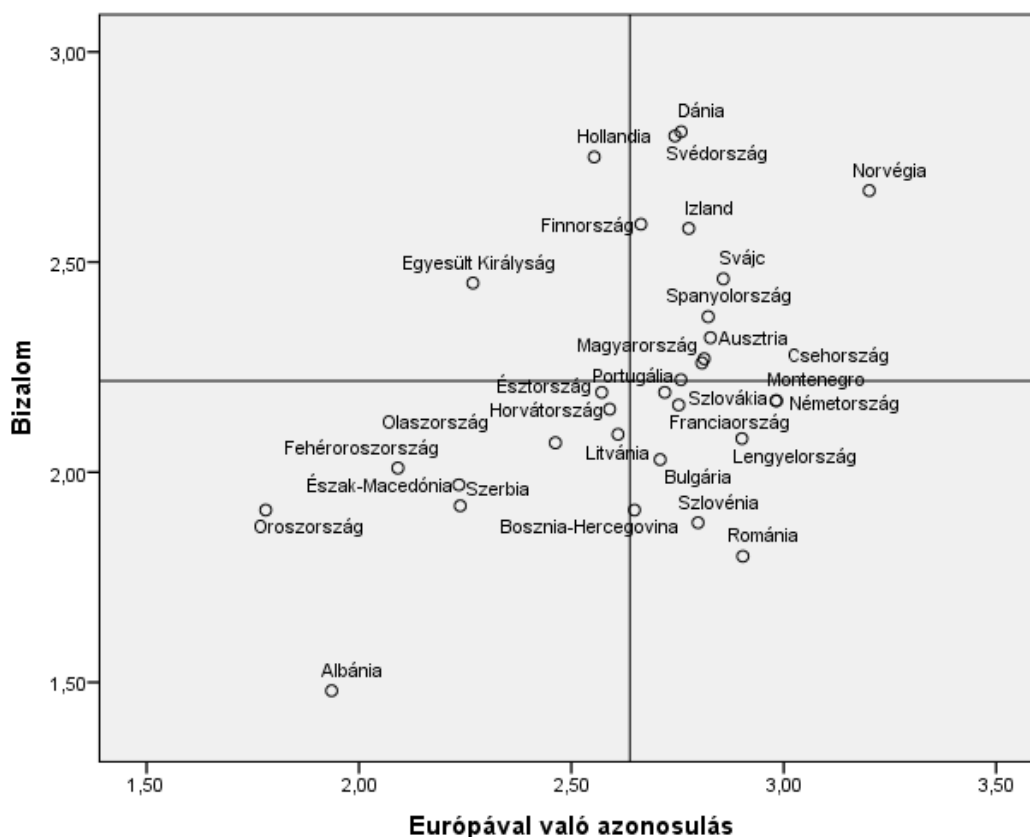
Megjegyzés: A számítások gweight súlyok használatával történtek
 Forrás: szerzői szerkesztés az EVS 2017-es adatfelvétele alapján

Az 1. ábra alapján elmondható, hogy a kozmopolita európaiság koncepciójának előfeltevése csak részben nyer megerősítést. Látható, hogy a szolidaritás és az európai kötődés változói által létrehozott kétdimenziós térben, az egyes országokat szimbolizáló pontok rendszerében kirajzolódik egy trendszerűség, ami azonban sok társadalomra nem érvényes. Az mindenképpen megállapítható, hogy a magasabb szolidaritás egyértelműen kéz a kézben jár az erősebb európai kötődéssel. Az ezt az összefüggést megerősítő esetek az ábra jobb felső részében találhatók, miközben a bal felső rész gyakorlatilag üres. (Az ábrán belül található vízszintes és függőleges vonalak a két vizsgált változóhoz tartozó átlagértékeket jelenítik meg.) Az alacsonyabb szolidaritással jellemezhető országok csoportjában ugyanakkor gyakorlatilag eltűnik az összefüggés. Ugyan sok társadalomra jellemző az az elméleti feltevésnek megfelelő pozíció, hogy az alacsony szolidaritással viszonylag alacsony európai kötődés jár együtt (az ábra bal alsó részében található esetek), mindemellett több országban az a kozmopolita európaisággal nehezen összeegyeztethető konfiguráció látható, miszerint az alacsony szolidaritáshoz erős európai azonosulás párosul (az ábra jobb alsó részében található esetek). Figyelemreméltó, hogy itt döntően poszt-szocialista EU tagországokat találunk, köztük Magyarországot is.

A mássághoz való viszonyulás második vizsgált aspektusa a bizalom. Ezt a következő kérdés felhasználásával mértük: „Most arról szeretném kérdezni, hogy mennyire bízik meg különböző csoportokhoz tartozó emberekben. Kérem, mindegyikre mondja meg, hogy teljesen, valamennyire, nem nagyon, vagy egyáltalán nem bízik-e meg az ezekhez a

csoportokhoz tartozó emberekben.” – „Azokban az emberekben, akiket először lát”.³ A válaszlehetőségek egy négyfokú skálán állnak rendelkezésre: 1 – „teljesen megbízik”; 2 – „valamennyire megbízik”; 3 – „nem nagyon bízik meg”; 4 – „egyáltalán nem bízik meg”. Az elemzés során az eredeti skálát megfordítottuk, így a nagyobb érték fokozottabb bizalmat jelent (lásd az 1. sz. mellékletben). A 2. ábrán a bizalom és az európai kötődés összefüggését láthatjuk.

2. ábra: Az európai kötődés és a bizalom országonkénti összefüggései

Megjegyzés: A számítások gweight súlyok használatával történtek
 Forrás: szerzői szerkesztés az EVS 2017-es adatfelvétele alapján

A 2. ábrán hasonló összefüggéseket állapíthatunk meg, mint korábban a szolidaritás esetében. A magasabb bizalomszintű társadalmak döntő részében erőteljes európai kötődés figyelhető meg (az Egyesült Királyság az egyetlen kivétel), ugyanakkor az alacsonyabb bizalmú országok az európai érzület tekintetében kifejezetten vegyes képet mutatnak. Írásunk szempontjából különös jelentősége az ábra jobb alsó részében lévő eseteknek van, amelyeknél társadalmi szinten komoly európai azonosulás látszik az adatokból, ám ez nem igazán jár együtt a kozmopolita európaiság olyan fundamentumával, mint az embertársakba vetett bizalom. Az itt elhelyezkedő országok között pedig egyértelmű a közép-kelet-európai posztoszocialista országok dominanciája.

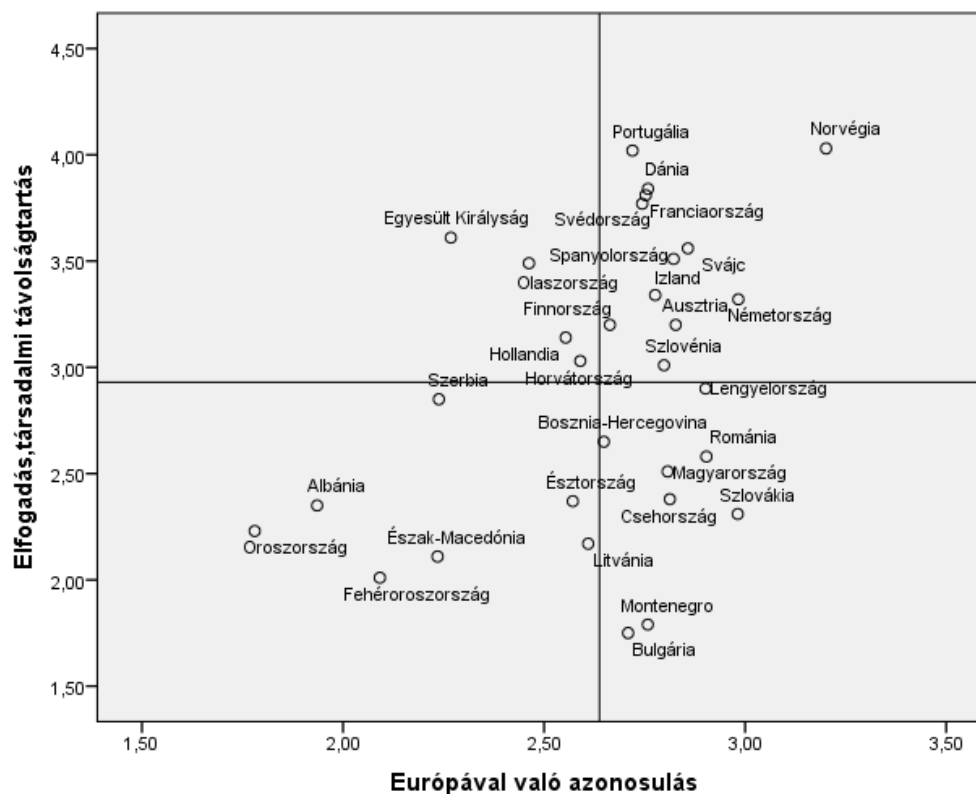
³ A kérdésblokk további itemeket is tartalmaz, ezek a következők: „Családjában”; „A szomszédságában élő emberekben”; „Azokban az emberekben, akiket személyesen ismer”; „Más vallású emberekben”; „Más nemzetiségű emberekben”. Az interperszonális általánosított bizalom mérésére azonban a legalkalmasabb mérőeszköz az „ismeretlen másokra” vonatkozó kérdés, ezért használjuk önmagában a kiválasztott itemet (bővebben lásd Grünhut et al. 2019).

A mássághoz való viszonyulás harmadik vizsgált aspektusa a társadalmi elfogadás. Ezt a dimenziót a társadalmi távolság klasszikus kérdéseivel mérjük⁴, amelynek az EVS-ben való pontos szövegezése a következő: „Ezen a listán különböző típusú emberek vannak. Ki tudná választani azokat, akiket Ön nem szeretne szomszédainak, ha vannak ilyenek?”

- a) „Más fajhoz tartozó emberek.”
- b) „Erősen iszákosak.”
- c) „Bevándorlók, külföldi vendégmunkások.”
- d) „Kábítószeresek.”
- e) „Homoszexuálisok.”⁵

Az öt itemből létrehoztunk egy összegző változót, amelynek minimum értéke 0, maximum értéke pedig 5, annak megfelelően, hogy a válaszadó a felsoroltak közül mennyit említett. Vagyis a kisebb szám jelzi a nagyobb távolságtartást, elutasítást. A könnyebb értelmezhetőség kedvéért átkódoltuk az eredeti változókat, a „nem említette” válaszokat „1”-re, míg az „említette” válaszokat „0”-ra, így már az elfogadóbb válaszok kapják a nagyobb értékeket (lásd: 1. sz. melléklet). A 3. ábrán az elfogadás és az európai kötődés összefüggését láthatjuk az egyes országok tekintetében.

3. ábra: Az elfogadás és a bizalom országonkénti összefüggései

Megjegyzés: A számítások gweight súlyok használatával történtek
 Forrás: szerzői szerkesztés az EVS 2017-es adatfelvétele alapján

⁴ Bővebben: Fábíán-Sik, 1996

⁵ A kérdésblokk még további négy itemet tartalmazott: „Keresztények”; „Muzulmánok”; „Zsidók”; „Cigányok”. Ezek használata azonban opcionális volt, így sok országban nem került lekérdezésre.

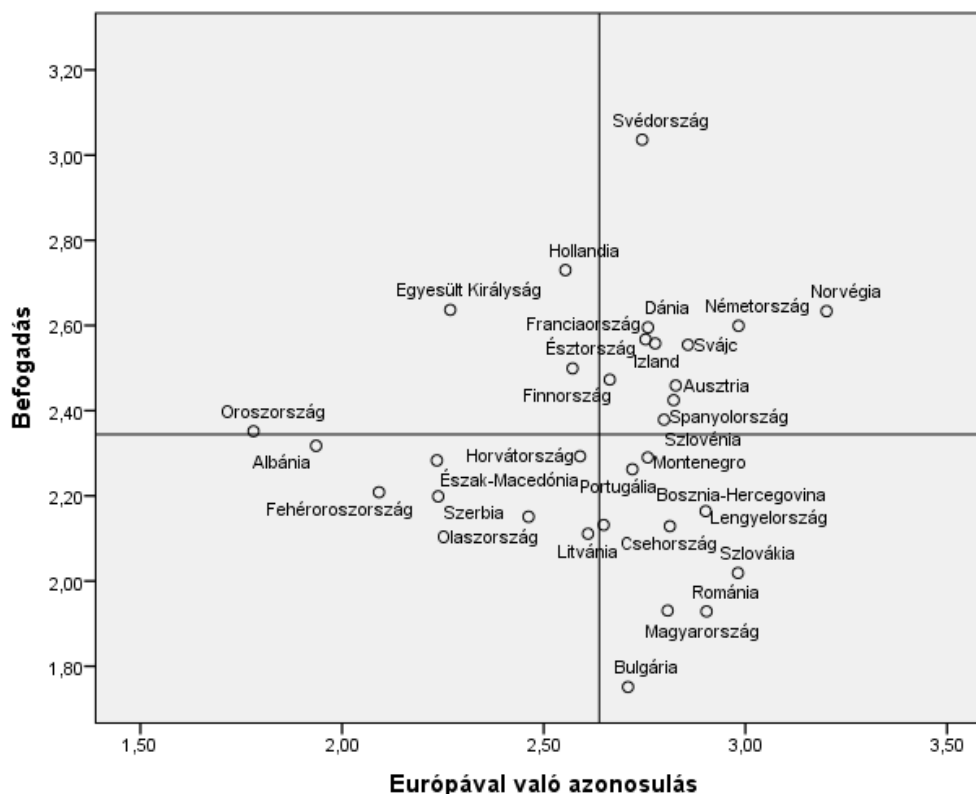
A 3. ábra alapján a már jól ismert összefüggéseket állapíthatjuk meg ismét. Számunkra talán a legfontosabb kiemelni azt, hogy a nyugat- és észak-európai mintázatoktól jelentősen eltérően, Közép- és Kelet-Európában általában kifejezetten alacsony szintű társadalmi elfogadás tapasztalható, ami azonban erőteljes európai kötődéssel párosul.

Vizsgálatunk utolsó aspektusa a társadalmi befogadás. Ezt a következő kérdőív-elem felhasználásával mértük: „Az emberek különböző módon vélekednek arról, hogy mit jelent európainak lenni. Az Ön véleménye szerint mennyire fontosak a következők ahhoz, hogy valaki európai legyen?”

- a) „Európában szülessen.”
- b) „Legyenek európai felmenői.”
- c) „Keresztény legyen.”
- d) „Elsajátítsa az európai kultúrát.”

A válaszadók egy négyfokú skálán fejezhetik ki véleményüket, ahol: 1 – „nagyon fontos”; 2 – „elég fontos”; 3 – „nem fontos”; 4 – „egyáltalán nem fontos”. Tehát a nagyobb érték jelzi az erőteljesebb befogadást, mivel kevésbé tartja fontosnak a felsorolt feltételek teljesülését. A négy változó összevonásával, egyszerű átlagolásával létrehoztunk egy összetett indikátort (lásd 1. sz. melléklet). A 4. ábrán a befogadás és az európai kötődés összefüggését láthatjuk az egyes országok tekintetében.

4. ábra: A befogadás és a bizalom országonkénti összefüggései

Megjegyzés: A számítások gweight súlyok használatával történtek

Forrás: Szerzői szerkesztés az EVS 2017-es adatfelvétele alapján

A 4. ábrán az utolsóként vizsgált befogadás dimenziója talán még az eddigiekhez képest is látványosabban fedi fel az európai társadalmak közötti nagyon komoly törésvonalat. Míg az Európához való kötődés egyaránt erős a nyugati és a keleti társadalmak (kivéve az EU-tól távol lévő keleti országok) döntő részében, addig a nem európai gyökerekkel rendelkezők befogadásában, európaiként való elismerésében jelentős különbségeket láthatunk: Közép-Kelet-Európában számottevő elutasítás figyelhető meg az északi és nyugati országokhoz képest.

Diszkusszió és konklúzió

Elméleti kérdésseltevésünk és empirikus eredményeink tükrében, három aspektusból érdemes tárgyalni a tanulmány mondanivalóját. Egyfelől kijelenthető, hogy sem általában az európai társadalmak, sem kifejezetten az EU-s tagállamok lakossága esetében nincs meg egyértelműen a kozmopolita fordulathoz szükséges, a késő modernitásnak megfelelő gondolkodásmódbeli szemléletváltás. De miközben ezt el kell ismerni, azért az sem állítható, hogy egy ilyen szemléletváltásnak egyáltalán jele sem tapasztalható a vizsgált országok körében. Nem mondhatjuk ezt, mert számos európai társadalom esetében igenis létezik a mássághoz való viszonyulásnak olyan aktív formája, amely mind a bizalom és az elfogadás, mind a nyitottság és a szolidaritás kapcsán következetesen nem-távolságtartó. Hogy mely társadalmak ezek, annak tételes sorolása helyett talán fontosabb egy bizonyos trendre felfigyelni, s ez már átvezet minket a második aspektusra, nevezetesen arra: meglehetősen éles törésvonal látszik kirajzolódni a fenti probléma vonatkozásában Észak- és Nyugat-Európa, illetve részben Dél-, de főként Kelet-Európa vagy más néven, a poszt-szocialista országok között. Minden kétséget kizáróan, utóbbi térség társadalmi állnak a legkevésbé készen a késő modern kozmopolita fordulatra.

E két megállapításnál – (1) nincs meg Európában a kozmopolita fordulathoz szükséges szemléletváltás, illetve (2) különösen hiányzik ez a poszt-szocialista társadalmak esetében – időzzünk el egy kicsit. Az első következtetés kapcsán fontos még egyszer kiemelni: vannak változások. Mindez azért lényeges, mert ha már lezajlott volna ez a késő modernitásnak megfelelő szemléletváltás, akkor – Beck és Grande szerint – Európa régen a kozmopolita úton haladna (ez ugyanis a késő modernitással összhangba hozható egyetlen progresszív forgatókönyv). Említett szerzők érvelésüket mindvégig úgy építik könyvükben, hogy a kozmopolita fordulatot az egyéneknek, illetve a belőlük szerveződő aktív civil társadalmaknak kell kezdeményezniük, amely politikai törekvésre azonban az európai intézményeknek (benne a szupranacionális, nemzeti, s regionális-helyi szintű formális és informális intézményeknek is) reflexíven és kritikai értelemben kell reagálniuk. A késő modern gondolkodásmód egyéni elsajátításával párhuzamosan tehát, az intézményeknek szintén késő modernné kell alakítaniuk önmagukat. S mivel igaz az – legalábbis az európai társadalmak egy részére –, hogy zajlik egy gondolkodásmódbeli szemléletváltás, amely a mind-mind logikája szerint viszonyul a mássághoz, ezért indokolt annak szorgalmazása is, miszerint az EU-nak progresszíven követnie kellene ezt a folyamatot reflexív és kritikai intézményváltozással.

Beck és Grande ezen intézményváltozások közül kettőre helyez különös hangsúlyt. Egyrészt a végrehajtó szervek befolyását mérsékelni kell az EU-ban. Ez alatt érteni szükséges a nemzeti kormányok hatalomgyakorlásának visszafogását, valamint az EU végrehajtó testületeinek (Európai Tanács, Bizottság) korlátozását is, mégpedig az uniós törvénykező hatalom, az Európai Parlament javára. Ennek magyarázata kézenfekvő: az aktív civil társadalom részvételi, kezdeményezési, tárgyalási és kontroll jogosítványai a hatalomgyakorlás törvénykezési fázisában a leginkább kiterjeszthetők. A végrehajtás sokkal szűkebb, koncentráltabb keresztmetszetű, ahol a civil vagy szakértői bevonásnak már lényegesen kisebb jelentősége van, egyszerűen azért, mert a végrehajtó hatalmak igyekeznek kiaknázni a képviseleti és többségi elvet (mint felelős döntéshozók a felelősséggel együtt a jogosítványokat is kézben tartják). Ennek politikaelméleti logikája van, amely igaz a végrehajtó szervekre minden szinten. Nem véletlen ezért, hogy a demokrácia megújítási kísérleteit szinte minden elmélet (lásd: részvételi, deliberatív, asszociatív, konszociációs demokrácia-ideák) a jogalkotó hatalom oldaláról ragadja meg. Persze mivel mind a tagállamok, mind az EU esetében kialakult hatalomgyakorlási struktúrákról beszélünk, mégpedig végrehajtó hatalmi túlsúllyal, ezért egy reform elsősorban az utóbbi hatalmi ág szerveinek önkorlátozásával indulhatna meg (képviseleti és többségi elv felülvizsgálatával). Ami nagyon akadozónak látszik. Éppen ezért Beck és Grande alapvetőnek tartja a népszavazás intézményének megreformálását Európában. Szerintük ez a civil bevonás legalkalmasabb és legtömegesebb eszköze. De fontos feltételei vannak az európai népszavaztatásnak. A referendumoknak valóban európaiaknak kell lenniük, s nem koordinált nemzeti népszavazásoknak (ezzel a szavaztatott ügyek nacionalista jellegű eltérítési lehetősége – közös népszavazás más kérdésekkel pl. – mérsékelhető). Azokat meghatározott számú uniós állampolgárnak kell kezdeményeznie főszabályként (s nem EU-s szerveknek). A népszavazás kiírásának, illetve érvényességének és eredményességének is feltételeket szükséges szabni: meghatározott számú ember, meghatározott számú országból, akár nem uniós tagállamból is. A népszavazás tárgykörét csak nagyon indokolt esetben szabad korlátozni. Mindenképpen el kell érni, hogy az állampolgárok ne csak petícionálók legyenek a rendszerben, hanem valóságos hatalomgyakorlási résztvevők, vagyis a népszavazási döntéseknek kötelezettséget kell róniuk az uniós szervekre mind civil vétó, mind civil kezdeményezés esetében.

Végezetül az előbbi két aspektus tükrében térjünk ki még egy szempontra: a magyar társadalom sajátosságaira a késő modern szemléletváltás és a kozmopolita fordulat kapcsán. A magyar társadalom – a többi posztszocialista országhoz hasonlóan – inkább elutasító, távolságtartó a mássággal. A megkülönböztetés vagy-vagy logikája egyelőre tartja magát referenciaként, illetve politikai ideológiaként. Mindennek következtében talán nem véletlen, hogy a magyar kormány erőteljesen vállalja az EU-s szuverenitás- és autonómia-korlátozás elleni fellépést. Sőt, e politika jegyében Orbán Viktor miniszterelnök 2021 nyarán 6+1 pontba szedte az EU megreformálásának alapvető pillérjeit (PM Orbán's speech on the future of the European Union, 2021). Mint mondta:

- 1) nincs szükség föderatív EU szuperállamra – ez az irány zsákutca;
- 2) az integráció folyamatos mélyítésére utaló „ever closer union” kifejezést törölni kell minden uniós alapszerződésből;

- 3) az EU-s intézmények nem rendelkezhetnek fölöttes joghatósági kompetenciával a tagállamok felett, így azok alkotmányos szuverenitását nem korlátozhatják. Nemzeti alkotmánybíróságok delegáltjaiból kell új testületet szervezni, amely kimondhatja az uniós és a nemzeti jog összeférhetetlenségét adott esetekben;
- 4) az EU Bizottságát nem-politikai jellegű szervvé kell átformálni, amely a Tanács döntéseit hajtja végre;
- 5) az EU célja, hogy szolgálja a tagállamok gazdasági prosperitását, elsősorban ezt kell az uniós stratégiáknak követniük;
- 6) Az Európai Parlamentet át kell szervezni, mivel az teljesen csődöt mondott. Nemzeti parlamentek delegáltjaiból kell új testületet alakítani, amely kezdeményezhet és megakadályozhat uniós jogalkotásokat.

Nem kétséges, az orbáni EU-terv messze áll a kozmopolita Európától, s annak lehetséges intézményi reformjaitól. A fentiek közül minden egyes pont ellene van egy kozmopolita fordulatnak, valamint a késő modern szemléletváltás reflexív és kritikai jellegű progresszív intézményi támogatásának. A kormányfő javaslatai persze összecsengőek azzal, hogy a magyar társadalom általában mennyire áll készen a kozmopolita változásra, milyen mértékben sajátja a késő modern mind-mind gondolkodásmód. De vajon a globális tendenciák és kihívások közepette meddig tartható ez az irány? Meddig lehet még a késő modern szemléletnek megfelelő egyéni és társadalmi tudás, illetve ahhoz kapcsolódó praxishalmaz előmozdítása helyett, egy hagyományos, a klasszikus modernitás vagy-vagy logikáját követő gondolkodási struktúra nevében oktatni-nevelni, civil társadalmat szervezni, művészeti és tudományos-kutatási stratégiát követni, ideológiát építeni, gazdaságot működtetni, s politikai hatalmat gyakorolni? Léteznek még az ehhez szükséges biztos referenciák? Ezt mindenkinek el kell döntenie.

Köszönetnyilvánítás

Grünhut Zoltán kutatása az NKFIH által támogatott „Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés” című kutatás része (az K134903 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az K20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Bodor Ákos kutatása az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Irodalomjegyzék

- Arató, K. (2019). Integrációelméletek (történelmi perspektívában). In Arató, K. & Koller, B. (szerk.): *Az Európai Unió politikai rendszere* (pp. 185–196). Dialóg Campus.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.
- Beck, U. (1998). *World Risk Society*. Polity Press.
- Beck, U. (1999). *What is Globalization?* Polity Press.
- Beck, U. (2006). *Cosmopolitan Vision*. Polity Press.
- Beck, U. & Grande, E. (2007). *Kozmopolita Európa: társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Belvedere Meridionale

- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press
- European Values Study (n.d.). *Home*. <https://europeanvaluesstudy.eu/> Letöltés dátuma: 2021. október 31.
- Fábián, Z. & Sik, E. (1996). Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka, R., Kolosi, T., & Vukovich, Gy. (szerk.). *Társadalmi Riport 1996* (pp. 381–413). TÁRKI–Századvég.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Polity.
- Giddens, A. (1999). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. Profile.
- Grünhut, Z. (2019a). Reflexive Europe and the Era of Late Modernity. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, 7 (3), 42–57.
- Grünhut, Z. (2019b). Az én és a Másik a kozmopolita Európában: Az oktatás, a munka, a tudomány és a művészet átalakulása a késő modernitás változó strukturái és társadalmi dinamikái közepette. *Tudásmenedzsment*, 20 (2), 80–91.
- Grünhut, Z. (2020a). Az Európával való azonosulás értékalapozottsága. *Politikatudományi Szemle*, 29 (3), 51–72.
- Grünhut, Z. (2020b). Europe in the Late Modern Social Acceleration. The ‘Spokespeople’ of European Studies. *Modelling the New Europe*, 33, 4–24.
- Grünhut, Z. (ma. – megjelenés alatt). Building Europe by Europeanness. Revisiting the Concept of Cosmopolitan Europe. *Eastern Journal of European Studies*
- Grünhut, Z., Bodor, Á. & Hegedüs, M. (2019). A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika*, 113. 25–43.
- Lash, S. (1999). *Another Modernity. A Different Rationality*. Blackwell.
- PM Orbán's speech on the future of the European Union (2021. 06. 19.). Fidesz.hu. <https://fidesz.hu/int/news/pm-orbans-speech-on-the-future-of-the-european-union>
- Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge University Press.

Mellékletek

1. sz. melléklet: Az egyes országok értékei a mássághoz való viszonyulás kapcsán

	Szolidaritás		Bizalom		Elfogadás		Befogadás
Ausztria	3,67	Dánia	2,81	Norvégia	4,03	Svédország	3,04
Németország	3,6	Svédország	2,80	Portugália	4,02	Hollandia	2,73
Montenegró	3,52	Hollandia	2,75	Dánia	3,84	Egyesült K.	2,64
Spanyolország	3,50	Norvégia	2,67	Franciaország	3,81	Norvégia	2,63
Svájc	3,34	Finnország	2,59	Svédország	3,77	Dánia	2,60
Portugália	3,32	Izland	2,58	Egyesült K.	3,61	Németország	2,6
Csehország	3,22	Svájc	2,46	Svájc	3,56	Franciaország	2,57
Norvégia	3,21	Egyesült K.	2,45	Spanyolország	3,51	Izland	2,56
Svédország	3,21	Spanyolország	2,37	Olaszország	3,49	Svájc	2,55
Dánia	3,20	Ausztria	2,32	Izland	3,34	Észtország	2,50
Bulgária	3,14	Csehország	2,27	Németország	3,32	Finnország	2,47
Olaszország	3,08	Magyarország	2,26	Ausztria	3,20	Ausztria	2,46
Bosznia-H.	3,05	Montenegró	2,22	Finnország	3,20	Spanyolország	2,42
Izland	3,00	Észtország	2,19	Hollandia	3,14	Szlovénia	2,38
Litvánia	3,00	Portugália	2,19	Horvátország	3,03	Oroszország	2,35
Szlovákia	2,96	Németország	2,17	Szlovénia	3,01	Albánia	2,32
Egyesült K.	2,96	Szlovákia	2,17	Lengyelország	2,90	Horvátország	2,29
Albánia	2,95	Franciaország	2,16	Szerbia	2,85	Montenegró	2,29
Szlovénia	2,90	Horvátország	2,15	Bosznia-H.	2,65	É-Macedónia	2,28
Franciaország	2,87	Litvánia	2,09	Románia	2,58	Portugália	2,26
Románia	2,84	Lengyelország	2,08	Magyarország	2,51	Fehéroroszo.	2,21
Horvátország	2,82	Olaszország	2,07	Csehország	2,38	Szerbia	2,20
Finnország	2,81	Bulgária	2,03	Észtország	2,37	Lengyelország	2,16
Lengyelország	2,79	Fehéroroszo.	2,01	Albánia	2,35	Olaszország	2,15
É-Macedónia	2,78	É-Macedónia	1,97	Szlovákia	2,31	Bosznia-H.	2,13
Hollandia	2,75	Szerbia	1,92	Oroszország	2,23	Csehország	2,13
Fehéroroszo.	2,73	Bosznia-H	1,91	Litvánia	2,17	Litvánia	2,11
Észtország	2,73	Oroszország	1,91	É-Macedónia	2,11	Szlovákia	2,02
Magyarország	2,72	Szlovénia	1,88	Fehéroroszo.	2,01	Magyarország	1,93
Szerbia	2,68	Románia	1,80	Montenegró	1,79	Románia	1,93
Oroszország	2,61	Albánia	1,48	Bulgária	1,75	Bulgária	1,75